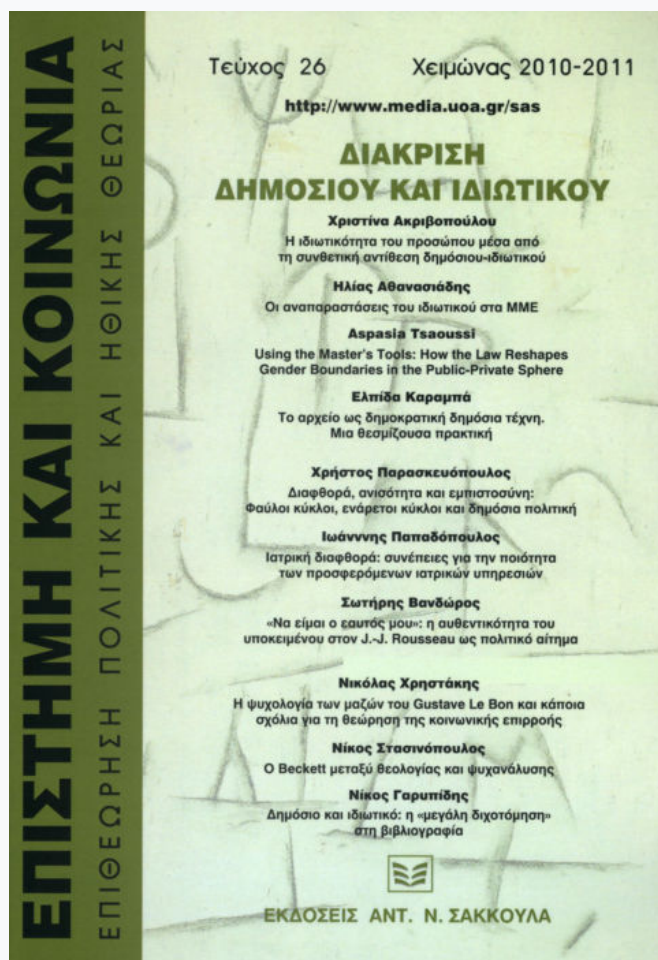

Science and Society: Journal of Political and Moral Theory

Vol 26 (2010)

Διάκριση δημόσιου και ιδιωτικού

Corruption, inequality and trust: Vicious cycles, virtuous cycles and public policy

Χρήστος Ι. Παρασκευόπουλος

doi: [10.12681/sas.832](https://doi.org/10.12681/sas.832)

Copyright © 2015, Χρήστος Ι. Παρασκευόπουλος

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Παρασκευόπουλος Χ. Ι. (2015). Corruption, inequality and trust: Vicious cycles, virtuous cycles and public policy. *Science and Society: Journal of Political and Moral Theory*, 26, 111–131. <https://doi.org/10.12681/sas.832>

Διαφθορά, ανισότητα και εμπιστοσύνη: φαύλοι κύκλοι, ενάν- ρετοι κύκλοι και δημόσια πολιτική

Χρήστος Ι. Παρασκευόπουλος*

Η διαφθορά, η ανισότητα και η εμπιστοσύνη, έννοιες με σημαντικές επιπτώσεις στο πλαίσιο λειτουργίας των δημοκρατιών και της δημόσιας πολιτικής, χαρακτηρίζονται κατά κανόνα από φαύλους κύκλους, υπόκεινται δηλαδή σε σχετικά παγιωμένες θεσμικές ισορροπίες που αλλάζουν δύσκολα στον χρόνο και τον τόπο. Από τη σκοπιά της θεσμικής θεωρίας της εμπιστοσύνης, η διαφθορά βρίσκεται στον πυρήνα της δημιουργίας και εμπέδωσης του φαύλου κύκλου. Μια άλλη θεωρητική προσέγγιση, ωστόσο, με έμφαση στην έννοια της ‘παγίδας ανισότητας’, υποδεικνύει την αντίστροφη αιτιώδη συσχέτιση, δηλαδή ότι υψηλά επίπεδα ανισότητας οδηγούν σε υψηλά επίπεδα διαφθοράς τα οποία, με τη σειρά τους, οδηγούν σε χαμηλά επίπεδα κοινωνικής εμπιστοσύνης και μετά πάλι σε υψηλότερα επίπεδα ανισότητας κ.ο.κ. Το κατάλληλο εργαλείο για την αποφυγή των φαύλων και την ενθάρρυνση των ενάρετων κύκλων θεωρείται η δημόσια πολιτική παρότι όμως, τα καλύτερα μέσα πολιτικής για την καταπολέμηση της ανισότητας και τη δημιουργία και εμπέδωση της κοινωνικής εμπιστοσύνης είναι τα καθολικά προγράμματα, η εφαρμογή τους σε χώρες που είναι ήδη ‘παγιδευμένες’ σε φαύλους κύκλους διαφθοράς, ανισότητας και χαμηλής κοινωνικής εμπιστοσύνης είναι εξαιρετικά δύσκολη. Στις χώρες αυτές, επομένως, η δημόσια πολιτική θα πρέπει να επικεντρώνεται σε αναδιανεμητικά προγράμματα, με αποφυγή κατά το δυνατόν ελέγχων οικονομικής κατάστασης και ενδυνάμωση των επιλογών των πολιτών.

Εισαγωγή

Διαφθορά, ανισότητα και εμπιστοσύνη τείνουν να θεωρούνται κρίσιμες και αλληλένδετες έννοιες/φαινόμενα με σημαντικές επιπτώσεις στο πλαίσιο λειτουργίας των σύγχρονων δημοκρατιών, γενικά, και κρίσιμων τομέων δημόσιας πολιτικής, ειδικότερα. Και αυτό επειδή, ενώ η σημασία της γενικευμένης/κοινωνικής εμπιστοσύνης [generalized/social trust] για τη λειτουργία της δημοκρατίας έχει επισημανθεί τουλάχιστον από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, οι επιπτώσεις της αλληλεπίδρασης της με τα φαινόμενα της διαφθοράς και της ανισότητας αποτε-

* Επίκουρος Καθηγητής Ευρωπαϊκής Δημόσιας Πολιτικής, Τμήμα Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας <chrp@uom.gr>

λούν σχετικά πρόσφατο εύρημα-αποτέλεσμα της κοινωνικής έρευνας. Επιπροσθέτως, αυτό που κάνει ακόμα πιο κρίσιμη τη διασύνδεση μεταξύ των τριών μεταβλητών/φαινομένων, είναι το γεγονός ότι και οι τρεις χαρακτηρίζονται κατά κανόνα από φαύλους και ενάρετους κύκλους [vicious and virtuous cycles], με άλλα λόγια, υπόκεινται σε σχετικά παγιωμένες, θεσμοποιημένες ισορροπίες [institutional/social equilibriums] που αλλάζουν μάλλον δύσκολα στον χρόνο και τον χώρο.¹ Το φαινόμενο αυτό είναι γνωστό στη διεθνή βιβλιογραφία ως ‘πρόβλημα αδράνειας’ [stickiness problem] (Boix & Posner 1998, Rothstein & Uslaner 2005, Uslaner 2008). Όπως είναι προφανές, το γεγονός αυτό υπογραμμίζει την ανάγκη για διερεύνηση τρόπων διάρρηξης των φαύλων και ενίσχυσης των ενάρετων κύκλων και, σ’ αυτό το σημείο, ο ρόλος της δημόσιας πολιτικής είναι κρίσιμος.

Στο συγκεκριμένο αναλυτικό πλαίσιο, το πρώτο κεφάλαιο του άρθρου επιχειρεί να προσδιορίσει το περιεχόμενο της έννοιας της διαφθοράς. Το δεύτερο κεφάλαιο συζητά την αλληλεπίδραση μεταξύ διαφθοράς, ανισότητας και εμπιστοσύνης και παρουσιάζει σχετικά πρόσφατα αποτελέσματα εμπειρικής έρευνας. Επιπροσθέτως, επιχειρεί να εξηγήσει τη λογική των πολλαπλών παγιωμένων θεσμικών ισορροπιών [multiple institutional equilibriums] και συνεπώς των φαύλων και ενάρετων κύκλων. Το τρίτο κεφάλαιο εξετάζει τη σημασία και τις επιπτώσεις της αλληλεπίδρασης μεταξύ διαφθοράς, ανισότητας και εμπιστοσύνης για τον αποτελεσματικό, ως προς τη στήριξη των ενάρετων κύκλων, σχεδιασμό και εφαρμογή της δημόσιας πολιτικής γενικά, και ιδιαίτερα στους τομείς της κοινωνικής πολιτικής και του κράτους πρόνοιας. Τέλος, το τέταρτο κεφάλαιο συνοψίζει τα κυριότερα συμπεράσματα σχετικά με τις επιπτώσεις της αλληλεπίδρασης μεταξύ διαφθοράς, ανισότητας και εμπιστοσύνης για τον ρόλο της δημόσιας πολιτικής.

Η έννοια της διαφθοράς

Η έννοια της διαφθοράς αναφέρεται σε ένα πολύπλοκο φαινόμενο που είναι δύσκολο να ορισθεί επακριβώς (Uslaner 2008: 6). Ο πιο κοινός-γνωστός ορισμός είναι αυτός της Rose-Ackerman (2004: 1) που –στο πλαίσιο της θεωρίας δημόσιας επιλογής [public choice theory]– ορίζει τη διαφθορά ως ‘κακή χρήση/κατάχρηση της δημόσιας εξουσίας/θέσης ισχύος για ιδιωτικό ή πολιτικό όφελος’. Όπως είναι προφανές, ενώ οι περισσότερες μορφές διαφθοράς που περιγράφονται από τον παραπάνω ορισμό είναι παράνομες στις περισσότερες χώρες, όπως π.χ. παθητική ή και ενεργητική δωροδοκία, απάτη, κατάχρηση ή αντιπαροχή διαφόρων διευκολύνσεων σε αντάλλαγμα για οικονομική υποστήριξη προεκλογικής εκστρατείας υποψηφίων κ.λπ., υπάρχουν άλλα οριακά φαινόμενα, όπως περιπτώσεις σύγκρουσης συμφερόντων [conflict of interest], τα οποία, αν και μπορεί να θεωρηθούν κατάχρηση δημόσιας εξουσίας, κατά κανόνα συνιστούν ή οφείλονται σε

αποτυχίες ρύθμισης στο πλαίσιο πολλών πολιτικών συστημάτων. Άλλες πιο εκλεπτυσμένες και διεισδυτικές προσεγγίσεις ορίζουν τη διαφθορά κανονιστικά [normatively] και έτσι τη συνδέουν με έλλειψη αμεροληψίας των τυπικών θεσμών της πολιτείας (Rothstein 1998, 2005, Rothstein & Uslaner 2005). Το θεμελιώδες επιχείρημα των τελευταίων είναι ότι η μεροληψία και, συνεπώς, η έλλειψη ίσης μεταχείρισης των πολιτών στο πλαίσιο των τυπικών θεσμών της πολιτείας –όπως το σύστημα διακυβέρνησης, το κράτος πρόνοιας, η γραφειοκρατία κ.ο.κ.– βρίσκεται στον πυρήνα της έννοιας της διαφθοράς. Όπως είναι προφανές, οι έννοιες της ‘έντιμης διακυβέρνησης’ και της ‘διαφάνειας’ βρίσκονται στην καρδιά αυτών των προσεγγίσεων.

Από την άλλη πλευρά, ο Heidenheimer (2002: 150-2) διακρίνει τρεις βασικούς τύπους διαφθοράς: την καθημερινή μικροδιαφθορά [petty corruption], τη διαφθορά ρουτίνας [routine corruption] και τη βαρύνουσα [aggravated] διαφθορά. Η πρώτη αναφέρεται σε καθημερινές συναλλαγές που συνήθως περιλαμβάνουν μικρά χρηματικά ποσά στο πλαίσιο της ανταλλαγής ή εξαγοράς μικρής αξίας ‘δωρων’ ή ‘διευκολύνσεων’, όπως δωροδοκία γραφειοκρατών πρώτης γραμμής [street-level bureaucrats] π.χ. υπαλλήλων δημόσιων υπηρεσιών –πολεοδόμων, γιστρών– για παράκαμψη της σειράς προτεραιότητας ή επιτάχυνση της διαδικασίας παροχής συγκεκριμένων υπηρεσιών, ή αστυνομικών για παράβλεψη μικροπαραβάσεων κ.ο.κ. Η διαφθορά ρουτίνας αναφέρεται στην παροχή ή ανταλλαγή σχετικά χαμηλής αξίας διευκολύνσεων που λαμβάνουν χώρα στο πλαίσιο πελατειακών σχέσεων, όπως π.χ. συμβόλαιο για ανάληψη/παροχή υπηρεσίας σε πολιτικούς φίλους με αντάλλαγμα πολιτική υποστήριξη ή ειδική μεταχείριση από τη δικαιοσύνη κ.ο.κ., από πολιτικούς-πάτρωνες σε πολίτες-πελάτες. Τέλος, η βαρύνουσα διαφθορά αναφέρεται σε παροχές-ανταλλαγές ή δωροδοκία υψηλής χρηματικής αξίας μεταξύ πολιτικών ηγετών-πατρώνων και φίλων τους-πελατών, όπως π.χ. παροχή προσοδοφόρων συμβολαίων σε φίλους με αντάλλαγμα οικονομική στήριξη συγκεκριμένου πολιτικού ηγέτη ή και πολιτικού κόμματος. Ο Uslaner (2008), κατά παρεμφερή τρόπο με τον Heidenheimer (2002), διακρίνει μεταξύ καθημερινής, χαμηλού επιπέδου [petty] και μεγάλης, υψηλού επιπέδου [grand] διαφθοράς. Ωστόσο, ενώ η προσέγγιση του Heidenheimer επικεντρώνεται στη διαφοροποίηση των τύπων διαφθοράς με βάση το κριτήριο της ‘ηθικής αποδοχής’ [‘moral acceptability’], ο Uslaner (2008: 10-11) βασίζει την ανάλυσή του στο πόσο επικερδής είναι κάθε τύπος διαφθοράς. Μ’ αυτή την έννοια, θεωρεί τη διαφθορά χαμηλού επιπέδου όχι τόσο ως ηθικά ανεκτή από τους πολίτες, όσο μάλλον ως αναπόφευκτη, δεδομένου ότι κατά κανόνα οι πολίτες καταφεύγουν σ’ αυτή για λόγους καθημερινής επιβίωσης σε περιπτώσεις όπου τα συστήματα παροχής συγκεκριμένων υπηρεσιών είτε δυσλειτουργούν εξαιτίας προβληματικής

θεσμικής υποδομής είτε έχουν περιπέσει σε πλήρη αχρηστία. Συμπερασματικά, η έννοια της διαφθοράς αναφέρεται με τον ένα ή τον άλλο τρόπο σε κυριαρχία του ιδιωτικού (συμφέροντος) επί του δημοσίου (δημόσιων αγαθών κ.λπ.) είτε μέσω σφετερισμού/χρησιμοποίησης ρόλων στη δημόσια σφαίρα προς τον σκοπό εξυπηρέτησης ατομικών-ιδιωτικών συμφερόντων είτε μέσω της κυριαρχίας κατά κανόνα μειοψηφικών ομάδων συμφερόντων στις διαδικασίες διαμόρφωσης δημόσιας πολιτικής και παράλληλης υποβάθμισης του δημοσίου συμφέροντος και των δημοσίων αγαθών. Τα τελευταία φαινόμενα είναι γνωστά στη διεθνή βιβλιογραφία με τους όρους προσοδοθηρία [rent-seeking] ή και εξαγορά ψήφων [logrolling] (Krueger 1974, Majone 1998, Olson 1965, Stigler 1971, Πελαγίδης & Μητσόπουλος 2006).

Όπως είναι προφανές, η μέτρηση της διαφθοράς αποτελεί μία ακόμα κρίσιμη πρόκληση, δεδομένου ότι η διαφθορά είναι έννοια σχεδόν συνώνυμη με την αδιαφάνεια και συνεπώς είναι εξαιρετικά δύσκολη η ύπαρξη/ανεύρεση αξιόπιστων στοιχείων για την ακριβή μέτρησή της. Έτσι, η μέτρησή της βασίζεται σε δείκτες-ενδείξεις με βάση τις διαδεδομένες αντιλήψεις –κατά κανόνα των ελίτ– σχετικά με τα επίπεδα διαφθοράς. Σε αυτό το πλαίσιο, η κατάταξη με βάση τις αντιλήψεις περί διαφθοράς [Corruption Perceptions Index-CPI] της Διεθνούς Διαφάνειας [Transparency International-TI] αποτελεί την πλέον διαδεδομένη ετήσια μέτρηση η οποία διενεργείται από το 1995. Η κατάταξη βασίζεται σε αντιλήψεις των ελίτ (π.χ. επιχειρηματιών, υποψήφιων επενδυτών κ.ά.) περί διαφθοράς, τόσο διεθνώς όσο και στο εσωτερικό κάθε χώρας, περιλαμβάνει περίπου 160 χώρες και χρησιμοποιεί ευρύ φάσμα πηγών.

Διαφθορά, ανισότητα, εμπιστοσύνη: φαύλοι και ενάρετοι κύκλοι

Η διάκριση μεταξύ χαμηλού και υψηλού επιπέδου διαφθοράς είναι ιδιαίτερα κρίσιμη σε ό,τι αφορά τη διασύνδεσή της με τις δύο άλλες, θεμελιώδεις για τη δημοκρατία και τη δημόσια πολιτική, έννοιες: την ανισότητα και τη γενικευμένη εμπιστοσύνη. Συγκεκριμένα, ενώ είναι γνωστό ότι τα τρία φαινόμενα (οι τρεις έννοιες) παρουσιάζουν σαφή συσχέτιση και χαρακτηρίζονται κατά κανόνα από φαύλους και ενάρετους κύκλους, υπάρχει εκτενής θεωρητική συζήτηση σχετικά με τις ακριβείς αιτιώδεις συνάψεις μεταξύ τους, με άλλα λόγια σχετικά με τους μηχανισμούς έναρξης και εμπέδωσης των φαύλων ή ενάρετων κύκλων, δηλαδή του προβλήματος δυσχερούς αλλαγής ή ‘αδράνειας’ [stickiness problem]. Έτσι, η αποκαλούμενη θεσμική θεωρία της εμπιστοσύνης [institutional theory of trust] (Rothstein & Stolle 2001, 2003, Rothstein 2002, 2005, Paraskevopoulos 2006, 2007, 2010) αποδίδει πολύ σημαντικό ρόλο στις αντιλήψεις των πολιτών περί ‘αμεροληψίας’ [impartiality] και ‘καθολικότητας’ [universalism] των θεσμών ως κρίσιμη

μεταβλητή που επηρεάζει τη δημιουργία γενικευμένης εμπιστοσύνης. Με αυτή την έννοια, δεδομένου ότι η εμπιστοσύνη στους θεσμούς θεωρείται πολύ σημαντική μεταβλητή που σχετίζεται με την κοινωνική εμπιστοσύνη, αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία δεν είναι η εμπιστοσύνη στους θεσμούς γενικά, αλλά η εμπιστοσύνη στους θεσμούς που εμπλέκονται περισσότερο στην εφαρμογή δημόσιων πολιτικών και συνεπώς στην καθημερινότητα των πολιτών, δηλαδή σ' αυτό που αποκαλείται γραφειοκρατία πρώτης γραμμής.

Στο ίδιο θεωρητικό πλαίσιο, ο Herreros (2004) αποδίδει κρίσιμο ρόλο, ως προς τη δημιουργία κοινωνικής εμπιστοσύνης, στους τυπικούς κοινωνικούς και πολιτικούς θεσμούς της πολιτείας και, συγκεκριμένα, στην ικανότητά τους για εξωγενή επίλυση των προβλημάτων συλλογικής δράσης με δύο κυρίως τρόπους: αφενός, ως εγγυητές των συμφωνιών μέσω της επιβολής των απαραίτητων κυρώσεων και, αφετέρου, ως φορείς θέσπισης συγκεκριμένων επιλεκτικών κινήτρων που διευκολύνουν τη συμμετοχή των πολιτών σε εθελοντικές οργανώσεις. Ενώ η πρώτη λειτουργία αναφέρεται στον ρόλο της αμερόληπτης κρατικής γραφειοκρατίας πρώτης γραμμής, η δεύτερη αφορά το καθολικό κράτος πρόνοιας. Σ' ένα ευρύτερο πλαίσιο, ωστόσο, η προσέγγιση του Herreros αναδεικνύει τον ρόλο των θεσμών στη ενδυνάμωση της γενικευμένης εμπιστοσύνης, μέσω της απορρόφησης ή απομείωσης της διακινδύνευσης που συνδέεται με την εμπιστοσύνη σε άλλους ανθρώπους (Ostrom 1990, Levi 1996).

Τέλος, σχετικά πρόσφατη έρευνα των Delhey & Newton (2005) ενισχύει την υπόθεση ότι η 'χρηστή διακυβέρνηση' [good government], εξεταζόμενη βάσει διαφόρων δεικτών, όπως η κυριαρχία των κανόνων δικαίου, η αποτελεσματικότητα, η πολιτική σταθερότητα και η συσσωρευμένη ελευθερία [accumulated freedom], έχει θετική επίπτωση στο επίπεδο γενικευμένης εμπιστοσύνης.

Συνεπώς, στο πλαίσιο της θεσμικής θεωρίας, η διαφθορά θεωρείται σύμπτωμα δυσλειτουργίας των θεσμών και βρίσκεται στον πυρήνα της δημιουργίας και εμπέδωσης του φαύλου κύκλου με την έννοια ότι επηρεάζει αρνητικά τόσο τα επίπεδα εμπιστοσύνης στους θεσμούς και κοινωνικής εμπιστοσύνης όσο και τα επίπεδα ισότητας και, ιδιαίτερα, της ισότητας ευκαιριών [equality of opportunity]. Έτσι, υπάρχουν χώρες ή περιφέρειες που έχουν παγιδευτεί στον φαύλο κύκλο και παρουσιάζουν υψηλά επίπεδα διαφθοράς, χαμηλά επίπεδα κοινωνικής εμπιστοσύνης και εμπιστοσύνης στους θεσμούς και μάλλον υψηλά επίπεδα ανισοτήτων, ενώ άλλες που έχουν εμπλακεί σε ενάρετο κύκλο και εμφανίζουν χαμηλά γενικά επίπεδα διαφθοράς, υψηλά σχετικά επίπεδα εμπιστοσύνης και μάλλον χαμηλό επίπεδο ανισοτήτων. Γι' αυτόν τον λόγο, οι αντιλήψεις σχετικά με τα επίπεδα διαφθοράς [perceptions of corruption] χρησιμοποιούνται ευρέως σαν ένα σημαντι-

κό μέτρο εμπιστοσύνης στους θεσμούς και, κατ' επέκταση, κοινωνικής εμπιστοσύνης (della Porta 2000).

Ως εκ τούτου, στο πλαίσιο της θεσμικής θεωρίας, τα φαινόμενα διαφθοράς υψηλού επιπέδου (π.χ. παράνομη χρηματοδότηση κομμάτων έναντι συγκεκριμένων ανταλλαγμάτων κ.λπ.) θεωρούνται μάλλον διαδεδομένα διεθνώς² και όχι ιδιαίτερα σημαντικά για τη διασύνδεση μεταξύ διαφθοράς και εμπιστοσύνης, με την έννοια ότι δεν επηρεάζουν σημαντικά τις αντιλήψεις των πολιτών σχετικά με την ποιότητα των τυπικών θεσμών της πολιτείας (ιδιαίτερα της γραφειοκρατίας πρώτης γραμμής) και συνεπώς τις αντιλήψεις τους σχετικά με τα επίπεδα κοινωνικής εμπιστοσύνης. Αντιθέτως, ιδιαίτερη σημασία για το επίπεδο της κοινωνικής εμπιστοσύνης αποδίδεται στην καθημερινή χαμηλού επιπέδου διαφθορά, δεδομένου ότι κατά κανόνα αυτή αντανακλά την έλλειψη αμεροληψίας από την πλευρά της πολιτείας/της γραφειοκρατίας στις καθημερινές συναλλαγές των πολιτών και ως εκ τούτου αποτελεί μέτρο και για το επίπεδο γενικευμένης εμπιστοσύνης σε μια κοινωνία/πολιτεία (Rothstein & Stolle 2003, Rothstein 2005).

Ωστόσο, η θεσμική θεωρία της εμπιστοσύνης έχει δεχθεί κριτική κατά το ότι η γενικευμένη εμπιστοσύνη δεν φαίνεται να εξαρτάται σε σημαντικό βαθμό από ατομικές εμπειρίες των ανθρώπων σε σχέση με τους θεσμούς και, ως εκ τούτου, δεν εξαρτάται από την εκτίμηση της αξιοπιστίας των άλλων³ (Uslaner 2002, Δεμερτζής 2006). Μια άλλη σκοπιά κριτικής θεωρεί τους θεσμούς μάλλον υποκατάστατα, παρά δημιουργούς, γενικευμένης εμπιστοσύνης και σε αυτό το πλαίσιο οι Cook et.al. (2005) έχουν διερευνήσει με λεπτομέρεια το πώς συλλογική δράση και συνεργασία μπορούν να επιτευχθούν σε περιβάλλον με χαμηλό επίπεδο εμπιστοσύνης, αλλά με ενδυναμωμένους θεσμούς. Στο ίδιο θεωρητικό πλαίσιο, η κριτική προς τη θεσμική θεωρία επικεντρώνεται κυρίως στον ρόλο της ανισότητας ως θεμελιώδους μεταβλητής-πυλώνα για τη δημιουργία και εμπέδωση του φαύλου κύκλου που οδηγεί σε διαφθορά και χαμηλά επίπεδα εμπιστοσύνης (Boix & Posner 1998, Rothstein & Uslaner 2005, Uslaner 2000, 2002, 2008, Uslaner & Brown 2003). Πράγματι, δεδομένου ότι τα υψηλά επίπεδα ανισότητας τείνουν να θεωρούνται κοινό χαρακτηριστικό σε διάφορες αναπτυγμένες χώρες και, ιδιαίτερα, στις αγγλοσαξονικές με πιο χαρακτηριστική την περίπτωση των ΗΠΑ (βλ. Bartels 2008), η ανισότητα έχει αναδυθεί σχετικά πρόσφατα ως κρίσιμη μεταβλητή που επιδρά αρνητικά στο επίπεδο γενικευμένης εμπιστοσύνης και κοινωνικού κεφαλαίου γενικά. Ο Uslaner (2000, 2002, 2008) συγκεκριμένα, ο οποίος εισήγαγε την έννοια της 'ηθολογικής εμπιστοσύνης' ('moralistic trust') με έμφαση στον ρόλο της διαδικασίας κοινωνικοποίησης, θεωρεί ότι τόσο η οικονομική ανισότητα όσο και η ανισότητα ευκαιριών αποτελούν τις πιο κρίσιμες μεταβλητές που επηρεάζουν το επίπεδο γενικευμένης εμπιστοσύνης. Η έρευνά του θεμελιώνει τη διασύνδεση

μεταξύ ισότητας, αισιοδοξίας και γενικευμένης εμπιστοσύνης και τονίζει ιδιαίτερα τη σημαντική συσχέτιση που υπάρχει μεταξύ διαφορών ως προς τα επίπεδα εισοδηματικής ανισότητας, αφενός, και διαφορών στα επίπεδα γενικευμένης εμπιστοσύνης, αφετέρου, με τις ΗΠΑ να θεωρούνται η πιο χαρακτηριστική περίπτωση (επίσης Verba et.al. 1995, Putnam 2000). ‘Μη γίνεις πλούσιος, γίνε ίσος’ [‘Don’t get rich, get equal’] είναι η ‘συνταγή’ του Uslaner (2002: 255) σε σχέση με την οικοδόμηση συνεργατικών σχέσεων και συνεπώς κοινωνικής εμπιστοσύνης. Στο ίδιο πλαίσιο, οι Delhey & Newton (2005) έχουν διαπιστώσει τις σημαντικές επιπτώσεις που έχουν οι εισοδηματικές διαφορές και η ηθική του προτεσταντισμού στη γενικευμένη εμπιστοσύνη.

Επιπροσθέτως, ο Uslaner (2008) συνδέει την ανισότητα με τη διαφθορά και, ιδιαίτερα, τη διαφθορά υψηλού επιπέδου. Εντούτοις, ενώ η θεσμική βιβλιογραφία θεωρεί όλες τις μορφές διαφθοράς ως σύμπτωμα της δυσλειτουργίας των θεσμών, η οποία μάλιστα έχει αρνητική επίπτωση στα επίπεδα ανισότητας, ο Uslaner υποδεικνύει την αντίστροφη κατεύθυνση αιτιώδους συσχέτισης με τη μορφή φαύλου κύκλου, δηλαδή ότι υψηλά επίπεδα ανισότητας οδηγούν σε υψηλά επίπεδα διαφθοράς που, με τη σειρά τους, οδηγούν σε χαμηλά επίπεδα κοινωνικής εμπιστοσύνης και, μετά, πάλι σε υψηλότερα επίπεδα ανισότητας κ.ο.κ. Με άλλα λόγια, προσδιορίζει τη σχέση μεταξύ ανισότητας, διαφθοράς και εμπιστοσύνης ως κλασική περίπτωση αυτού που ονομάζει ‘παγίδα ανισότητας’ [‘inequality trap’] (2008: 23-57). Ως εκ τούτου, σύμφωνα με τον Uslaner, η χαμηλού επιπέδου διαφθορά είναι ένα φαινόμενο προς το οποίο προσαρμόζονται οι πολίτες σχεδόν αναγκαστικά για λόγους καθημερινής επιβίωσης, αν και έχουν επίγνωση ότι πρόκειται για κάτι παράνομο, αλλά δεν το συνδέουν με την ανισότητα. Αντίθετα, τείνουν να συνδέουν την ανισότητα άμεσα με τη διαφθορά υψηλού επιπέδου. Αυτή η διασύνδεση –μεταξύ διαφθοράς υψηλού επιπέδου και αντιλήψεων των πολιτών σχετικά με τα επίπεδα ανισότητας [perceptions of inequality]– βρίσκεται στον πυρήνα της έννοιας της ‘παγίδας ανισότητας’ (Rothstein & Uslaner 2005).

Ωστόσο, έχουν επισημανθεί σημαντικές αδυναμίες στην προσέγγιση του Uslaner ως προς τη σχέση μεταξύ ανισότητας και επιπέδου κοινωνικής εμπιστοσύνης. Η περίπτωση του Ηνωμένου Βασιλείου είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα: όπως έχει δείξει ο P. Hall (1999: 432), μολονότι η εισοδηματική ανισότητα, υπολογισμένη με βάση τους συντελεστές Gini, αυξήθηκε έντονα μεταξύ 1980 και 1990 στη Βρετανία, τα επίπεδα γενικευμένης εμπιστοσύνης παρουσίασαν στην πραγματικότητα μικρή αύξηση κατά την ίδια περίοδο, όπως γίνεται εμφανές από το πρώτο και δεύτερο κύμα των World Values Surveys [WVS]. Μ’ αυτή την έννοια, η συνύπαρξη σχετικά υψηλών επιπέδων ανισότητας με υψηλά επίπεδα κοινωνι-

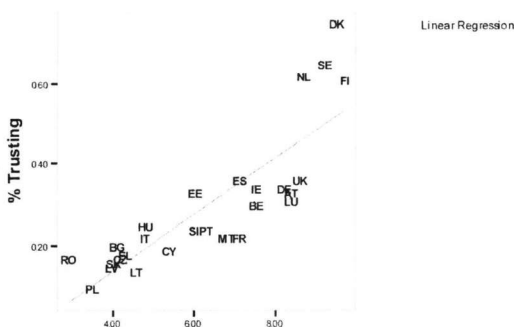
κής εμπιστοσύνης και κοινωνικού κεφαλαίου στη Βρετανία, σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας του Hall, είναι προφανές ότι παραπέμπει σε κάποια άλλη πιθανόν ενδιάμεση μεταβλητή, ως προς τη σχέση μεταξύ ανισότητας και κοινωνικής εμπιστοσύνης -και αυτή, πιθανότατα, είναι οι θεσμοί.

Διαφθορά, ανισότητα και εμπιστοσύνη: τι δείχνει η εμπειρική έρευνα

Αν και υπάρχουν πολλές σοβαρές και αξιόπιστες πηγές στοιχείων για τη μέτρηση των τριών μεταβλητών διεθνώς,⁴ οι εμπειρικές έρευνες που παρουσιάζονται σε αυτό το κεφάλαιο επικεντρώνονται κυρίως σε χώρες της Ευρώπης και βασίζονται σε στοιχεία από το Ευρωβαρόμετρο, τη European Social Survey-ESS (δεύτερο και τέταρτο κύμα), πίνακες κατάταξης του ΟΟΣΑ με βάση τους συντελεστές Gini και πίνακες κατάταξης (Corruption Perceptions Index-CPI) της Διεθνούς Διαφάνειας.

Έτσι, το Διάγραμμα 1 παρουσιάζει τη γραμμική παλινδρόμηση μεταξύ διαφθοράς και γενικευμένης εμπιστοσύνης με βάση διαθέσιμα στοιχεία από το Ευρωβαρόμετρο #223 και τον πίνακα κατάταξης των χωρών από τη Διεθνή Διαφάνεια για το έτος 2004. Το επίπεδο διαφθοράς φαίνεται να παρουσιάζει εξαιρετικά υψηλή (0,739) και στατιστικά σημαντική συσχέτιση (r^2) με τη διευρυμένη εμπιστοσύνη.

Διάγραμμα 1: Διαφθορά και κοινωνική εμπιστοσύνη (2004)

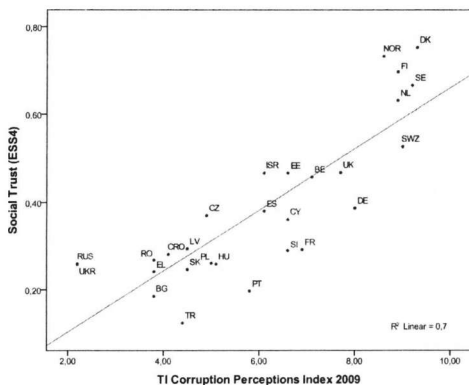
Διαφθορά: εύρος διακύμανσης βαθμολογίας στην κατάταξη αντιλήψεων σχετικά με τη διαφθορά (Transparency International-Corruption Perceptions Index 2004) μεταξύ 10 (μηδενική) και 0 (καθολική διαφθορά).

Η εικόνα που αναδύεται από τη γραμμική παλινδρόμηση του Διαγράμματος 1 είναι παρεμφερής με την εικόνα άλλων συσχετίσεων διεθνώς. Δηλαδή, οι σκανδιναβικές χώρες και η Ολλανδία, με πολύ χαμηλά επίπεδα διαφθοράς και πολύ υψηλά επίπεδα κοινωνικής εμπιστοσύνης, απεικονίζονται στην άνω δεξιά γωνία του διαγράμματος, και ακολουθούνται από χώρες της Βορειοδυτικής Ευρώπης (Ηνωμένο Βασίλειο, Γερμανία, Ιρλανδία, Αυστρία κ.λπ.) με σχετικά χαμηλά επίπεδα διαφθοράς και σχετικά υψηλά επίπεδα κοινωνικής εμπιστοσύνης. Η Ελλάδα, όπως και άλλες χώρες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης και των Βαλκανίων (Ρουμανία, Βουλγαρία), απεικονίζονται στην κάτω αριστερή γωνία του διαγράμματος εμφανίζοντας πολύ χαμηλά επίπεδα κοινωνικού κεφαλαίου και πολύ υψηλά επίπεδα διαφθοράς.

Όπως φαίνεται από τη γραμμική παλινδρόμηση στο Διαγράμμα 2 μεταξύ επιπέδου διαφθοράς και γενικευμένης εμπιστοσύνης με βάση τα πιο πρόσφατα διαθέσιμα στοιχεία (2009), ο βαθμός συσχέτισης μεταξύ των δύο μεταβλητών παραμένει ιδιαίτερα υψηλός και παρεμφερής (0,728) με αυτόν του 2004. Αυτό αποτελεί απόδειξη των παγιωμένων θεσμικών ισορροπιών και των φαύλων και ενάρετων κύκλων στη σχέση μεταξύ διαφθοράς και γενικευμένης εμπιστοσύνης, όπως θεμελιώθηκε θεωρητικά παραπάνω.

Επίσης, ως προς τη θέση συγκεκριμένων χωρών ή ομάδων χωρών, η εικόνα που αναδύεται από τη γραμμική παλινδρόμηση του Διαγράμματος 2 είναι παρεμφερής με αυτήν του Διαγράμματος 1, παρά την ύπαρξη σαφούς διαφοροποίησης ως προς το εύρος/αριθμό των χωρών. Έτσι, οι σκανδιναβικές χώρες, η Ολλανδία και η Ελβετία, με πολύ χαμηλά επίπεδα διαφθοράς και πολύ υψηλά επίπεδα κοινωνικής εμπιστοσύνης, αποτελούν την ομάδα χωρών με τις καλύτερες επιδόσεις και απεικονίζονται στη άνω δεξιά γωνία του διαγράμματος. Ακολουθεί μια ομάδα χωρών της Βορειοδυτικής Ευρώπης (Ηνωμένο Βασίλειο, Γερμανία, Βέλγιο κ.λπ.), που συνοδεύεται από το Ισραήλ, την Εσθονία και την Κύπρο, με σχετικά χαμηλά επίπεδα διαφθοράς και σχετικά μέσα επίπεδα κοινωνικού κεφαλαίου. Η τρίτη ομάδα χωρών, που μπορεί να χαρακτηριστεί ως η ομάδα με τις χειρότερες επιδόσεις, περιλαμβάνει χώρες της Κεντρικής-Ανατολικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης και των Βαλκανίων. Οι χώρες αυτές απεικονίζονται στο κάτω αριστερό άκρο του διαγράμματος. Αξίζει δε να σημειωθεί ότι η Ρωσία, η Ουκρανία και η Τουρκία, συνοδευόμενες από την Ελλάδα, τη Βουλγαρία και τη Ρουμανία, αποτελούν κυριολεκτικά την ομάδα των ουραγών, εμφανίζοντας πολύ χαμηλά επίπεδα κοινωνικής εμπιστοσύνης και πολύ υψηλά επίπεδα διαφθοράς.

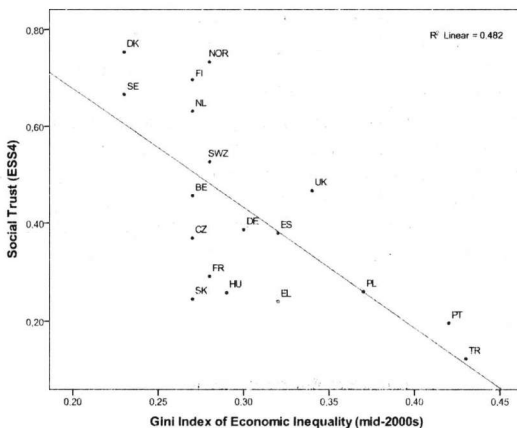
Διάγραμμα 2. Διαφθορά και κοινωνική/γενικευμένη εμπιστοσύνη (2008-09)

Διαφθορά: εύρος διακύμανσης βαθμολογίας στην κατάταξη αντιλήψεων σχετικά με τη διαφθορά (Transparency International-Corruption Perceptions Index, 2009) μεταξύ 10 (μηδενική) και 0 (καθολική διαφθορά). Διευρυμένη (κοινωνική) εμπιστοσύνη [social trust]. European Social Survey-ESS, 4th wave (2008-09): τακτική μεταβλητή με διακύμανση 0-10· 0 υποδηλώνει “πρέπει να είναι προσεκτικός κανείς (...στις σχέσεις του ...)”, και 10 “οι περισσότεροι άνθρωποι είναι αξιόπιστοι”.

Το Διάγραμμα 3 παρουσιάζει τη γραμμική παλινδρόμηση μεταξύ οικονομικής ανισότητας και γενικευμένης εμπιστοσύνης με βάση διαθέσιμα στοιχεία της δεκαετίας του 2000. Ο βαθμός συσχέτισης (r^2) μεταξύ των δύο μεταβλητών είναι υψηλός (0,482), κάτι που ουσιαστικά επιβεβαιώνει την επίπτωση του επιπέδου οικονομικής ανισότητας στα επίπεδα κοινωνικής εμπιστοσύνης.

Διάγραμμα 3.
Οικονομική ανισότητα και κοινωνική/γενικευμένη εμπιστοσύνη
(δεκαετία 2000)

Οικονομική ανισότητα: ΟΟΣΑ-Gini Index of Economic Inequality (mid-2000s). Διευρυμένη (κοινωνική) εμπιστοσύνη [social trust]. European Social Survey-ESS, 4th wave (2008-09): τακτική μεταβλητή με διακύμανση 0-10· 0 υποδηλώνει “πρέπει να είναι προσεκτικός κανείς (...στις σχέσεις του ...)”, και 10 “οι περισσότεροι άνθρωποι είναι αξιόπιστοι”.

Ως προς τη θέση συγκεκριμένων χωρών ή ομάδων χωρών, η εικόνα που αναδύεται είναι ουσιαστικά παρεμφερής και συνεπής με αυτή των Διαγραμμάτων 1 και 2, λαμβάνοντας υπόψη βέβαια τη σαφή διαφοροποίηση ως προς την ομάδα των συμμετεχουσών χωρών. Συγκεκριμένα, οι σκανδιναβικές χώρες, η Ολλανδία και, δευτερευόντως, η Ελβετία, με υψηλά επίπεδα κοινωνικής εμπιστοσύνης και σχετικά χαμηλά επίπεδα οικονομικής ανισότητας, αποτελούν την ομάδα χωρών με τις καλύτερες επιδόσεις και απεικονίζονται στην άνω αριστερή άκρη του διαγράμματος. Ακολουθούν χώρες της Βορειοδυτικής Ευρώπης (Ηνωμένο Βασίλειο, Γερμανία, Βέλγιο κ.λπ.), οι οποίες συνοδεύονται από χώρες της Κεντρικής-Ανατολικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Οι τελευταίες χαρακτηρίζονται από σχετικά μέσα επίπεδα οικονομικής ανισότητας και μέσα προς χαμηλά επίπεδα κοινωνικής εμπιστοσύνης. Αξίζει δε να τονισθεί η θέση της Τουρκίας και της

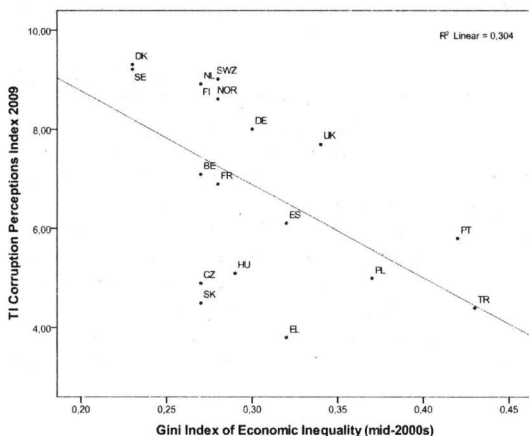
Πορτογαλίας που αποτελούν κυριολεκτικά τις χώρες-ουραγούς, εμφανίζοντας ιδιαίτερα υψηλά επίπεδα οικονομικής ανισότητας και, παράλληλα, πολύ χαμηλά επίπεδα κοινωνικής εμπιστοσύνης.

Τέλος, το Διάγραμμα 4 παρουσιάζει τη γραμμική παλινδρόμηση μεταξύ διαφθοράς και οικονομικής ανισότητας με βάση διαθέσιμα στοιχεία τη δεκαετία του 2000. Ο βαθμός συσχέτισης (r^2) μεταξύ των δύο μεταβλητών είναι μάλλον υψηλός (0,304), πράγμα που ουσιαστικά υποδηλώνει σχετικά υψηλή επίπτωση του επιπέδου διαφθοράς στα επίπεδα οικονομικής ανισότητας. Ως προς τη θέση συγκεκριμένων χωρών ή ομάδων χωρών, η εικόνα που αναδύεται είναι ουσιαστικά συνεπής και παρεμφερής με αυτή των Διαγραμμάτων 1, 2 και 3, με την έννοια ότι παρατηρούνται παρόμοιες ομαδοποιήσεις των χωρών με βάση την κυριαρχία των παγιωμένων θεσμικών ισορροπιών και των φαύλων και ενάρτεων κύκλων. Έτσι, οι σκανδιναβικές χώρες, η Ολλανδία και η Ελβετία, με χαμηλά επίπεδα διαφθοράς και οικονομικής ανισότητας, αποτελούν την ομάδα χωρών με τις καλύτερες επιδόσεις και απεικονίζονται στην άνω αριστερή άκρη του διαγράμματος. Ακολουθούν χώρες της Βορειοδυτικής Ευρώπης (Ηνωμένο Βασίλειο, Γερμανία, Γαλλία, Βέλγιο κ.λπ.), με σχετικά χαμηλά επίπεδα διαφθοράς και μέσα επίπεδα οικονομικών ανισοτήτων.

Η ομάδα των χωρών της Βορειοδυτικής Ευρώπης ακολουθείται από μια - ουσιαστικά απεκλίνουσα- ομάδα χωρών της Κεντρικής-Ανατολικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης (π.χ. Τσεχία, Ουγγαρία, Ελλάδα, Σλοβακία) που χαρακτηρίζονται από σχετικά υψηλά επίπεδα διαφθοράς, αλλά μέσα προς χαμηλά επίπεδα οικονομικών ανισοτήτων. Τέλος, η Τουρκία αποτελεί τη χώρα-ουραγό, εμφανίζοντας ιδιαίτερα υψηλά επίπεδα διαφθοράς και οικονομικών ανισοτήτων.

Συνολικά, η υπάρχουσα εμπειρική έρευνα δείχνει ότι υπάρχει σχετικά υψηλή συσχέτιση μεταξύ των τριών μεταβλητών (διαφθοράς, ανισότητας και εμπιστοσύνης) και ότι και οι τρεις υπόκεινται σε σχετικά παγιωμένες θεσμικές ισορροπίες που αλλάζουν δύσκολα στον χρόνο και κατά τόπους. Έτσι, κάποιες χώρες -που είναι 'παγιδευμένες' σε ενάρτεους κύκλους- χαρακτηρίζονται από σχετικά χαμηλά επίπεδα διαφθοράς και ανισότητας και υψηλά επίπεδα κοινωνικής εμπιστοσύνης και εμπιστοσύνης στους θεσμούς (π.χ. σκανδιναβικές χώρες, Ολλανδία κ.λπ.) ενώ άλλες - 'παγιδευμένες' σε φαύλους κύκλους- παρουσιάζουν, αντίστροφα, σχετικά υψηλά επίπεδα διαφθοράς και ανισότητας και χαμηλά επίπεδα διευρυμένης εμπιστοσύνης και εμπιστοσύνης στους θεσμούς (π.χ. χώρες της Ανατολικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης κ.λπ.) (Uslaner 2008).

Διάγραμμα 4. Διαφθορά και οικονομική ανισότητα (δεκαετία 2000)

Διαφθορά: εύρος διακύμανσης βαθμολογίας στην κατάταξη αντιλήψεων σχετικά με την διαφθορά (Transparency International-Corruption Perceptions Index, 2009) μεταξύ 10 (μηδενική) και 0 (καθολική διαφθορά). Οικονομική ανισότητα: ΟΟΣΑ-Gini Index of Economic Inequality (mid-2000s).

Επιπτώσεις για τη δημόσια πολιτική

Η δημόσια πολιτική θεωρείται ως το κατάλληλο και κρίσιμο εργαλείο για την αποφυγή των φαύλων και την ενθάρρυνση ή ενίσχυση των ενάρετων κύκλων ως προς την αλληλεπίδραση μεταξύ διαφθοράς, ανισότητας και εμπιστοσύνης. Και αυτό, επειδή κατάλληλες δημόσιες πολιτικές μπορεί να αλλάξουν αποτελεσματικά τη δομή των κινήτρων και έτσι να οδηγήσουν στην αλλαγή συμπεριφοράς των δρώντων. Μ' αυτή την έννοια, κατάλληλες θεωρούνται οι πολιτικές που μειώνουν τα επίπεδα διαφθοράς και ανισότητας, αποφεύγοντας έτσι την αποκαλούμενη 'παγίδα ανισότητας' και επιτυγχάνοντας την εμπέδωση και διάχυση της κοινωνικής εμπιστοσύνης, σύμφωνα τουλάχιστον με την 'εκ των άνω' ('top-down') προσέγγιση ως προς τη δημιουργία κοινωνικής εμπιστοσύνης (Herreros 2004).

Έτσι, στο πλαίσιο της θεσμικής θεωρίας της εμπιστοσύνης, η αμεροληψία των πολιτικών και κοινωνικών θεσμών της πολιτείας και το αποκαλούμενο καθολικό μοντέλο κράτους πρόνοιας είναι οι κρίσιμοι παράγοντες-μεταβλητές που επηρεάζουν καθοριστικά τη δημιουργία και εξάπλωση της γενικευμένης εμπιστοσύνης. Πιο συγκεκριμένα, σχετικά πρόσφατη έρευνα με έμφαση στο σκανδιναβικό μοντέλο κράτους πρόνοιας, υπογραμμίζει τον ρόλο των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του καθολικού μοντέλου κράτους πρόνοιας στη δημιουργία διευρυμένης εμπιστοσύνης μέσω της ιδιότητάς του να εξασφαλίζει ισότητα ως προς το ενδιαφέρον και τον σεβασμό, όπως επίσης και ως προς την παροχή βασικών δυνατοτήτων προς όλους ανεξαιρέτως τους πολίτες (Rothstein 1998, Rothstein & Stolle 2003, Rothstein & Uslaner 2005, Kumlin & Rothstein 2005). Πράγματι, όπως δείχνει η κατηγοριοποίηση των διαφορετικών τύπων κράτους πρόνοιας με βάση τα κύρια χαρακτηριστικά τους, υπάρχει αυξημένη διαφοροποίηση τόσο από άποψη κάλυψης όσο και από άποψη όρων πρόσβασης μεταξύ του αποκαλούμενου αγγλοσαξονικού (επιλεκτικού/selective) μοντέλου, του μοντέλου της ηπειρωτικής Ευρώπης (συντηρητικού/conservative) και του σκανδιναβικού (καθολικού/universal) μοντέλου, ενώ συγκεκριμένες ιδιαιτερότητες έχουν επισημανθεί και για το μοντέλο της Νότιας Ευρώπης. Η λογική του καθολικού μοντέλου κράτους πρόνοιας,⁵ που περιλαμβάνει καθολικά προγράμματα που αφορούν/περικλείουν όλους τους πολίτες -χωρίς διάκριση- και είναι εύκολα διαχειρίσιμα, θεωρείται ότι είναι ευνοϊκή για τη δημιουργία και εξάπλωση της κοινωνικής εμπιστοσύνης (Rothstein 1998, Kumlin & Rothstein 2005).

Συγκεκριμένα, τα καθολικά προγράμματα κοινωνικής πολιτικής θεωρείται ότι βοηθούν την εξάπλωση της κοινωνικής εμπιστοσύνης επειδή είναι πιο αποτελεσματικά ως προς τη μείωση της ανισότητας απ' ό,τι τα απλά αναδιανεμητικά σχήματα που απορρέουν από τα επιλεκτικά προγράμματα (Rothstein 1998). Αυτό φαίνεται εν μέρει παράδοξο, δεδομένου ότι κάποιος θα θεωρούσε ότι οι αναδιανεμητικές πολιτικές που φορολογούν τους πιο εύπορους και αναδιανέμουν στους φτωχούς θα ήταν πιο αποτελεσματικές ως προς τη μείωση της φτώχειας, ενώ τα καθολικά προγράμματα που παρέχουν σε όλους την ίδια υπηρεσία ή όφελος, όπως π.χ. καθολικά επιδόματα παιδιών ή καθολική ιατρική φροντίδα, δεν είναι δυνατόν να έχουν αναδιανεμητικό αποτέλεσμα. Ωστόσο, η υπάρχουσα εμπειρία δείχνει προς την αντίθετη κατεύθυνση (βλ. μεταξύ άλλων Swank 2002, Rothstein & Uslaner 2005). Ο λόγος για τον οποίο τα καθολικά συστήματα είναι πιο αποτελεσματικά ως προς τη μείωση των οικονομικών ανισοτήτων είναι ότι οι φόροι είναι συνήθως αναλογικοί ή προοδευτικοί, αλλά οι υπηρεσίες-παροχές είναι ονομαστικές, με άλλα λόγια κάποιος απολαμβάνει τον ίδιο τύπο υπηρεσίας-παροχής, άσχετα με το πόσα κερδίζει. Το καθαρό αποτέλεσμα της αναλογικής ή προοδευτι-

κής φορολογίας, αφενός, και της ονομαστικής παροχής υπηρεσιών και αγαθών, αφετέρου, συνιστά μια σημαντική αναδιανομή από τους πλούσιους στους φτωχούς. Οι πολιτικοί λόγοι για τους οποίους τα καθολικά προγράμματα είναι περισσότερο αποτελεσματικά για την καταπολέμηση της ανισότητας σχετίζονται με το ότι τα πιο εύπορα τμήματα του πληθυσμού και, ιδιαίτερα, οι μεσαίες τάξεις είναι πολύ πιθανόν ότι θα αντιδράσουν να συνεισφέρουν σε αναδιανεμητικά προγράμματα που προορίζονται αποκλειστικά για τους φτωχούς και από τα οποία δεν αναμένεται να έχουν κάποιο όφελος και οι ίδιοι. Δεν αποκλείεται, μάλιστα, στη συνέχεια να γυρίσουν την πλάτη στα πολιτικά κόμματα που στηρίζουν τις εν λόγω αναδιανεμητικές πολιτικές (Rothstein 1998, Swank 2002).

Επιπροσθέτως, η εφαρμογή των καθολικών προγραμμάτων ακολουθεί δύο σημαντικές αρχές ισότητας: πρώτον, αυτά τα προγράμματα μεταχειρίζονται τον καθένα που βρίσκεται ή βιώνει την ίδια κατάσταση με ίδιο/ίσο τρόπο και, δεύτερον, επειδή δεν περιλαμβάνουν έλεγχο οικονομικής κατάστασης [means-testing] για τον προσδιορισμό των δικαιούχων, δεν απαιτούν σημαντική γραφειοκρατική υποστήριξη. Τα επιλεκτικά προγράμματα, αντίθετα, στιγματίζουν τους δικαιούχους ως 'πελάτες πρόνοιας' και διαχωρίζουν τους πλούσιους από τους φτωχούς στη φάση της εφαρμογής μέσω του ελέγχου οικονομικής κατάστασης (Kumlin 2002, Kumlin & Rothstein 2005). Κατά συνέπεια, τα καθολικά προγράμματα είναι άμεσα συνδεδεμένα με τα δικαιώματα των πολιτών, ενώ τα επιλεκτικά προγράμματα πρόνοιας έχουν πρόβλημα νομιμοποίησης επειδή στιγματίζουν τους έχοντες ανάγκη αδύναμους-φτωχούς [needy and deserving] πολίτες, με συνέπεια να δίδουν τη διακριτική ευχέρεια αποφάσεων στους γραφειοκράτες πρώτης γραμμής, θέτοντας έτσι υπό αμφισβήτηση την προσωπική ακεραιότητα/εντιμότητα των πολιτών (Kumlin 2002).

Συνολικά, αυξανόμενη και σοβαρή εμπειρική έρευνα, τόσο από τις σκανδιναβικές χώρες, όσο και από τις ΗΠΑ⁶ δείχνει ότι τα βασιζόμενα σε έλεγχο της οικονομικής κατάστασης επιλεκτικά προγράμματα έχουν μάλλον αρνητικές επιπτώσεις τόσο στα επίπεδα κοινωνικής/γενικευμένης εμπιστοσύνης όσο και, ιδιαίτερα, εμπιστοσύνης στους θεσμούς. Αντίθετα, τα καθολικά προγράμματα και μάλιστα εκείνα που ενσωματώνουν ενίσχυση των επιλογών των πολιτών μέσω μεταρρυθμίσεων προσανατολισμένων προς το μοντέλο των οιονεί αγορών [quasi markets] και της επιλογής και ανταγωνισμού [choice-and-competition]⁷ έχουν θετική επίπτωση τόσο στα επίπεδα γενικευμένης εμπιστοσύνης όσο και σε αυτά της εμπιστοσύνης στους πολιτικούς θεσμούς (Kumlin 2002, Muffels, Tsakoglou & Mayes 2002, Kumlin & Rothstein 2005, Rothstein & Uslander 2005, Matsaganis 2005, Soss 1999, Uslander 2008).

Ωστόσο, σε χώρες που έχουν ήδη ‘παγιδευτεί’ στον φαύλο κύκλο υψηλών επιπέδων διαφθοράς και οικονομικής ανισότητας και χαμηλής κοινωνικής εμπιστοσύνης, τα καθολικά προγράμματα θεωρείται εξαιρετικά δύσκολο να εφαρμοσθούν με επιτυχία, κυρίως λόγω έλλειψης πολιτικής υποστήριξης. Συγκεκριμένα, πρώτον, η διαφθορά επιδεινώνει κατά κανόνα τα επίπεδα ανισότητας και δυσπιστίας και οδηγεί σε κοινωνικές αντιθέσεις που δυσχεραίνουν την εφαρμογή καθολικών προγραμμάτων κοινωνικής πολιτικής. Αυτό συμβαίνει, επειδή, σε τέτοιες συνθήκες, τα χαμηλά εισοδηματικά στρώματα είναι εξαιρετικά δύσκολο να πεισθούν σχετικά με τον αναδιανεμητικό χαρακτήρα των καθολικών προγραμμάτων και πιθανότατα θα απαιτήσουν πιο ‘ριζοσπαστική’ αναδιανομή. Δεύτερον, τα καθολικά προγράμματα κατά κανόνα απαιτούν υψηλότερα επίπεδα φορολογίας απ’ ό,τι τα προγράμματα που βασίζονται σε έλεγχο οικονομικής κατάστασης. Ωστόσο, η διαφθορά μεταφέρει πόρους από τους πολλούς φτωχούς στους λίγους πλούσιους και γενικά λειτουργεί ως ένας παραπάνω φόρος για τους πολίτες, αφήνοντας λιγότερους πόρους διαθέσιμους από φορολόγηση για δημόσιες δαπάνες. Τέλος, δεδομένου ότι η διαφθορά βασίζεται ουσιαστικά σε σχέσεις πατρωνίας, δηλαδή πελατειακές σχέσεις μεταξύ πάτρωνα και πελάτη, ευνοεί την ανάπτυξη της αποκαλούμενης ‘επιμερισμένης εμπιστοσύνης’ [‘particularized trust’] στο εσωτερικό –μεταξύ των μελών– των πελατειακών δικτύων, σε βάρος φυσικά της διευρυμένης/κοινωνικής εμπιστοσύνης. Αυτά τα δίκτυα, εντούτοις, εξ ορισμού υποσκάπτουν ή και αντιστρατεύονται την εφαρμογή καθολικών προγραμμάτων που αφορούν στο σύνολο της κοινωνίας. Συνεπώς, γι’ αυτούς τους λόγους η εφαρμογή καθολικών προγραμμάτων ουσιαστικά προϋποθέτει την ύπαρξη αμερόληπτων πολιτικών και κοινωνικών θεσμών της πολιτείας, αυτού δηλαδή που αποκαλείται έντιμη διακυβέρνηση [honest government] (Uslaner 2002, Uslaner 2008, Rothstein & Uslaner 2005).

Κατά συνέπεια, συμπερασματικά, στις περιπτώσεις χωρών που έχουν ‘παγιδευτεί’ σε φαύλους κύκλους διαφθοράς, πελατειακών σχέσεων, ανισότητας και χαμηλής κοινωνικής εμπιστοσύνης, όπως π.χ. χώρες της Ανατολικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης, η δημόσια πολιτική θα πρέπει να επικεντρώνεται σε αναδιανεμητικά προγράμματα με καθολικό κατά κανόνα χαρακτήρα, που ενθαρρύνουν και ενδυναμώνουν τις επιλογές των πολιτών, π.χ. μέσω της δημιουργίας συνθηκών οριζών αγορών, αποφεύγοντας παράλληλα χαρακτηριστικά ελέγχου της οικονομικής κατάστασής τους. Άλλωστε η αναδιανομή έχει προ πολλού καθιερωθεί να θεωρείται ως ουσιαστική προϋπόθεση για την ύπαρξη της δημοκρατίας (Boix 2003).

Συμπεράσματα

Διαφθορά, ανισότητα και εμπιστοσύνη θεωρούνται κρίσιμες και αλληλένδετες έννοιες με σημαντικές επιπτώσεις στο πλαίσιο λειτουργίας των σύγχρονων δημοκρατιών γενικά, και της δημόσιας πολιτικής ειδικότερα, κυρίως επειδή χαρακτηρίζονται κατά κανόνα από φαύλους και ενάρκτους κύκλους, υπόκεινται δηλαδή σε σχετικά παγιωμένες θεσμικές ισορροπίες που αλλάζουν δύσκολα. Έτσι, κάποιες χώρες –που είναι ‘παγιδευμένες’ σε ενάρκτους κύκλους– χαρακτηρίζονται από σχετικά χαμηλά επίπεδα διαφθοράς και ανισότητας και υψηλά επίπεδα κοινωνικής εμπιστοσύνης και εμπιστοσύνης στους θεσμούς (π.χ. σκανδιναβικές χώρες, Ολλανδία) ενώ άλλες χώρες –‘παγιδευμένες’ σε φαύλους κύκλους– παρουσιάζουν, αντίστροφα, σχετικά υψηλά επίπεδα διαφθοράς και ανισότητας και χαμηλά επίπεδα διευρυμένης εμπιστοσύνης και εμπιστοσύνης στους θεσμούς (π.χ. χώρες της Ανατολικής ή και Νοτιοανατολικής Ευρώπης).

Από τη σκοπιά της θεσμικής θεωρίας της εμπιστοσύνης, η διαφθορά βρίσκεται στον πυρήνα της δημιουργίας και εμπέδωσης του φαύλου κύκλου, επειδή επηρεάζει αρνητικά τόσο τα επίπεδα εμπιστοσύνης στους θεσμούς και κοινωνικής εμπιστοσύνης όσο και τα επίπεδα ισότητας, και ιδιαίτερα της ισότητας ευκαιριών. Μια άλλη θεωρητική προσέγγιση, ωστόσο, με έμφαση στην έννοια της ‘παγίδας ανισότητας’, υποδεικνύει την αντίστροφη κατεύθυνση αιτιώδους συσχέτισης με τη μορφή φαύλου κύκλου, δηλαδή ότι υψηλά επίπεδα ανισότητας οδηγούν σε υψηλά επίπεδα διαφθοράς που, με τη σειρά τους, οδηγούν σε χαμηλά επίπεδα κοινωνικής εμπιστοσύνης και μετά πάλι σε υψηλότερα επίπεδα ανισότητας κ.ο.κ.

Η δημόσια πολιτική θεωρείται το κατάλληλο εργαλείο για την αποφυγή των φαύλων και την ενθάρρυνση των ενάρκτων κύκλων ως προς την αλληλεπίδραση μεταξύ διαφθοράς, ανισότητας και εμπιστοσύνης. Αν και τα καθολικά προγράμματα αξιολογούνται ως το καταλληλότερο μέσο πολιτικής για τη δημιουργία και εξάπλωση της κοινωνικής εμπιστοσύνης και την αποφυγή φαύλων κύκλων, σε χώρες που είναι ήδη ‘παγιδευμένες’ σε φαύλους κύκλους διαφθοράς, πελατειακών σχέσεων, ανισότητας και χαμηλής κοινωνικής εμπιστοσύνης, είναι εξαιρετικά δύσκολη η εφαρμογή τέτοιων προγραμμάτων. Έτσι, η δημόσια πολιτική θα πρέπει να επικεντρώνεται σε αναδιανεμητικά προγράμματα, με καθολικό κατά το δυνατόν χαρακτήρα, με αποφυγή δηλαδή ελέγχων οικονομικής κατάστασης και ενδυνάμωση των επιλογών των πολιτών. Το θεμελιώδες, ωστόσο, πρόβλημα/δίλημμα σ’ αυτές τις χώρες είναι το αποκαλούμενο ‘θεσμοί εναντίον κουλτούρας’ [‘institutions vs culture’]. Ο σχεδιασμός, δηλαδή, ή και η δημιουργία θεσμικής υποδομής κατάλληλης να αντιστρέψει τυχόν αρνητικές επιπτώσεις της κυρίαρχης κουλτούρας.

Σημειώσεις

1. Η έννοια των θεοποιημένων ισορροπιών αποτελεί κεντρική έννοια στο πλαίσιο της νεο-θεσμικής προσέγγισης και αναφέρεται σε θεσμικά και δομικά θεμελιωμένες ισορροπίες [structure-induced equilibriums] οι οποίες αποτρέπουν ή δεν ενθαρρύνουν –μέσω της χρήσης συγκεκριμένων κινήτρων ή αντικινήτρων– την αλλαγή συμπεριφοράς των δρώντων (Shepsle 1989).

2. Τα φαινόμενα αυτά θεωρείται ότι σχετίζονται με την ολοένα μειούμενη συμμετοχή των πολιτών στην πολιτική διαδικασία με τη στενή έννοια, δηλαδή συμμετοχή σε δραστηριότητες πολιτικών κομμάτων. Βασικό σύμπτωμα αυτής της τάσης είναι ο συνεχώς μειούμενος αριθμός μελών, με συνακόλουθες επιπτώσεις στη χρηματοδότηση των πολιτικών κομμάτων (για σχετική συζήτηση, βλ. Whiteley & Seyd 2002.)

3. Εντούτοις, φαίνεται ότι και ο Uslaner (2008) συμφωνεί ότι η χαμηλή ποιότητα των θεσμών μπορεί πράγματι να διαβρώσει την κοινωνική εμπιστοσύνη.

4. Σοβαρές και αξιόπιστες πηγές στοιχείων διεθνώς για τη μέτρηση της γενικευμένης εμπιστοσύνης θεωρούνται κυρίως οι World Values Surveys (WVS), η European Social Survey (ESS) και το Ευρωβαρόμετρο· για τη μέτρηση της οικονομικής ανισότητας οι κατατάξεις των χωρών με βάση τους συντελεστές Gini, κυρίως του ΟΟΣΑ· και για τη μέτρηση της διαφθοράς οι πίνακες κατάταξης της Διεθνούς Διαφάνειας, το Global Corruption Barometer κ.ο.κ.

5. Πρέπει να επισημανθεί ότι το καθολικό μοντέλο κράτους πρόνοιας, όπως έχει εξελιχθεί/μεταρρυθμισθεί κατά τις τελευταίες δεκαετίες στις σκανδιναβικές χώρες, συνδυάζει καθολικότητα ως προς την κάλυψη και τις παροχές, και ευελιξία στο στάδιο της εφαρμογής, μέσω της υιοθέτησης ιδεών και μέτρων πολιτικής από τη σχολή σκέψης του Νέου Δημόσιου Μάνατζμεντ, όπως π.χ. δημιουργία συνθηκών οιονεί αγορών στην παροχή συγκεκριμένων υπηρεσιών, συμμετοχή μη κρατικών φορέων δράσης (ιδιωτικού τομέα, ΜΚΟ κ.λπ.) στην εφαρμογή δημόσιων πολιτικών μέσω της δημιουργίας συμπράξεων μεταξύ δημόσιων και ιδιωτικών φορέων δράσης κ.ο.κ. Με αυτόν τον τρόπο, επιτυγχάνεται ιδιότητα ως προς την αντιμετώπιση των πολιτών (κάλυψη) και βελτίωση της ποιότητας των παρεχόμενων υπηρεσιών, μέσω της ευελιξίας και του ανταγωνισμού στη φάση της εφαρμογής/παράδοσης των υπηρεσιών [service delivery] στους πολίτες (Rothstein 1998).

6. Η εμπειρία από τις ΗΠΑ προέρχεται από σοβαρή έρευνα πεδίου (American National Election Study-ANES-1992) σχετικά με τις επιπτώσεις τόσο επιλεκτικών προγραμμάτων, όπως το Aid to Families with Dependent Children (AFDC) και το Medicaid (πρόγραμμα προσανατολισμένο στην παροχή βοήθειας προς τους φτωχούς), όσο και καθολικών προγραμμάτων, όπως τα Social Security και Medicare (καθολικά προγράμματα προσανατολισμένα στην παροχή στήριξης στους ηλικιωμένους ανεξαρτήτως επιπέδου εισοδήματος), στα επίπεδα διεγερμένης/κοινωνικής και θεσμικής/πολιτικής εμπιστοσύνης. Οι ομοιότητες με αντίστοιχα –επιλεκτικά και καθολικά– προγράμματα στην περίπτωση της Σουηδίας είναι εντυπωσιακές (Kumlin 2002, Kumlin & Rothstein 2005, Soss 1999, Uslaner 2008).

7. Το παράδειγμα των ‘οιονεί αγορών’ και ιδιαίτερα το μοντέλο ‘επιλογής και ανταγωνισμού’ στη δημόσια πολιτική αναδόθηκε ουσιαστικά ως συστατικό στοιχείο ενός νέου consensus μετά την άνοδο της Margaret Thatcher στην εξουσία το 1979 και τη ματαίωση των σχεδίων της για ιδιωτικοποίηση σημαντικών τομέων του κράτους πρόνοιας, όπως υγεία, εκπαίδευση, κοινωνική

φροντίδα κ.λπ. στη Βρετανία. Οι Νέοι Εργατικοί, μετά την άνοδό τους στην εξουσία το 1997, διατήρησαν ή/και βελτίωσαν όψεις του παραδείγματος, το οποίο δεν πρέπει να συγχέεται με το μοντέλο της αγοράς, όπως άλλωστε γίνεται εμφανές από τη φιλοσοφία του: καθολικότητα ως προς τις παροχές, δηλαδή δωρεάν υπηρεσίες για όλους, δημόσια χρηματοδότηση στους παρόχους των υπηρεσιών, αλλά υπό τον όρο της επιλογής τους από τους χρήστες, δηλαδή τους ασθενείς, τους μαθητές ή/και τους γονείς τους [*'money follows choice'*]. Πάροχοι μπορεί να είναι φορείς του δημόσιου ή ιδιωτικού τομέα, ΜΚΟ ή συμπράξεις μεταξύ τους. Έτσι, το παράδειγμα των 'οιονεί αγορών' προϋποθέτει την κατάργηση των κρατικών μονοπωλίων στους τομείς των οιονεί δημόσιων αγαθών (π.χ. υγεία, εκπαίδευση κ.λπ.) και την εισαγωγή συνθηκών ανταγωνισμού ως προς τους παρόχους και επιλογής ('εξόδου') ως προς τους χρήστες των δημοσίων υπηρεσιών, και συνεπώς τη μετατροπή των πολιτών από παθητικούς αποδέκτες ('πύονια') σε χρήστες με δικαίωμα επιλογής ('βασιλίσσες') δημοσίων υπηρεσιών (Julian Le Grand 2003, 2007).

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Bartels, L. M. (2008). *Unequal Democracy: The Political Economy of the New Gilded Age*, Princeton NJ: Princeton University Press & Russell Sage Foundation.
- Boix, C. (2003). *Democracy and Redistribution*, NY: CUP.
- Boix, C. & Posner D. (1998). 'Social Capital: Explaining its Origins and Effects on Government Performance', *British Journal of Political Science*, 28: 686-93.
- Cook K. S., Hardin R. & Levi M. (2005). *Cooperation Without Trust?* NY: Russell Sage Found.
- Delhey J. & Newton K. (2005). 'Predicting Cross-national Levels of Social Trust: Global Pattern or Nordic Exceptionalism?', *European Sociological Review*, 21: 311-27.
- della Porta, D. (2000). 'Social Capital, Beliefs in Government, and Political Corruption', στο S. J. Pharr & R. D. Putnam (επιμ.), *Disaffected Democracies: What's Troubling the Trilateral Countries?*, Princeton NJ: Princeton University Press.
- Δεμερτζής, Ν. (2006). 'Η εμπιστοσύνη ως κοινωνικό συναίσθημα', *Επιστήμη και Κοινωνία*, 16: 39-67.
- Hall, P. A. (1999) 'Social Capital in Britain', *British Journal of Political Science*, 29: 417-61.
- Heidenheimer, A. (2002). 'Perspectives on the Perception of Corruption', στο A. Heidenheimer & M. Johnston (επιμ.), *Political Corruption*, 3rd ed., New Brunswick, NJ: Transaction.
- Herreros, F. (2004). *The Problem of Forming Social Capital: Why Trust?*, NY: Palgrave, Macmillan.
- Krueger, A. O. (1974). 'The Political Economy of the Rent-Seeking Society', *American Economic Review*, 64: 291-303.
- Kumlin S. (2002). 'Institutions-Experiences-Preferences: How Welfare State Design Affects Political Trust and Ideology', στο B. Rothstein & S. Steinmo (επιμ.), *Restructuring the Welfare State: Political Institutions and Policy Change*, NY: Palgrave.

- Kumlin S. & Rothstein B. (2005) 'Making and Breaking Social Capital: the Impact of Welfare State Institutions', *Comparative Political Studies*, 38: 339-365.
- Le Grand J. (2003). *Motivation, Agency and Public Policy: Of Knights & Knaves, Pawns & Queens*, Oxford: OUP (στα ελληνικά, από τις εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2007).
- Levi, M. (1996). 'Social and Unsocial Capital: A Review Essay of Robert Putnam's *Making Democracy Work*' *Politics and Society*, 24, 1: 45-55.
- Majone G. (1998). 'From the Positive to the Regulatory State: Causes and Consequences of Changes in the Mode of Governance', *Journal of Public Policy*, 17, 2: 139-67.
- Matsaganis, M. (2005). 'The Limits of Selectivity as a Recipe for Welfare Reform: The Case of Greece', *Journal of Social Policy*, 34, 2: 235-253.
- Muffels, R.J.A., P. Tsaklogou & D. Mayes (εμπ.) (2002). *Social Exclusion in European Welfare States*, Cheltenham: Edward Elgar.
- Olson, M. (1965). *The Logic of Collective Action*, Cambridge MA: Harvard University Press.
- Ostrom, E. (1990). *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*, NY: CUP.
- Παρασκευόπουλος, Χ. Ι. (2006). 'Κοινωνικό κεφάλαιο και δημόσια πολιτική στην Ελλάδα', *Επιστήμη και Κοινωνία*, 16: 69-105.
- Paraskevopoulos, C.J. (2007). 'Social Capital and Public Policy in Greece', Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe (GreeSE Paper No 9).
- Paraskevopoulos, C.J. (2010). 'Social Capital: Summing Up the Debate on a Conceptual Tool of Comparative Politics and Public Policy', *Comparative Politics*, 42, 4: 475-494.
- Πελαγίδης, Θ. & Μ. Μητσοπούλου (2005). *Ανάλυση της ελληνικής οικονομίας: η προσοδοθηρία και οι μεταρρυθμίσεις*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Putnam, R. D. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, NY: Simon & Schuster.
- Rose-Ackerman, S. (2004). 'The Challenge of Poor Governance and Corruption', *Copenhagen Consensus Challenge Paper*, <http://www.copenhagenconsensus.com/files/filer/cc/papers/governance.and.corruption>.
- Rothstein, B. (1998). *Just Institutions Matter: The Moral and Political Logic of the Universal Welfare State*, Cambridge: CUP.
- Rothstein, B. (2002). 'Social Capital in the Social Democratic State' στο R. Putnam (εμπ.), *Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Societies*, New York: Oxford University Press.
- Rothstein, B. (2005). *Social Traps and the Problem of Trust*, NY: CUP.
- Rothstein, B. & D. Stolle (2001). 'Social Capital and Street-Level Bureaucracy: an Institutional Theory of Generalized Trust', paper presented at ESF Conference *Social Capital: Interdisciplinary Perspectives*, Exeter, U.K. September 15-20.

- Rothstein, B. & D. Stolle (2003). 'Social Capital, Impartiality and the Welfare State: An Institutional Approach', στο M. Hooghe & D. Stolle (εμπ.), *Social Capital: Civil Society and Institutions in Comparative Perspective*, Basingstoke, Palgrave.
- Rothstein B. & Uslaner E. (2005). 'All for All -Equality, Corruption, and Social Trust', *World Politics*, 58: 41-72.
- Shepsle, K. A. (1989). 'Studying Institutions: Some Lessons from the Rational Choice Approach', *Journal of Theoretical Politics*, 1, 2: 131-147.
- Soss, J. (1999). 'Lessons of Welfare: Policy Design, Political Learning, and Political Action', *American Political Science Review*, 93: 363-380.
- Stigler, G. J. (1971). 'The Theory of Economic Regulation', *Bell Journal of Economics and Management Science*, 2: 137-46.
- Swank, D. (2002). *Global Capital, Political Institutions and Policy Change in Developed Welfare States*, Cambridge: CUP.
- Uslaner, E. (2000). 'Producing and Consuming Trust', *Political Science Quarterly*, 115: 569-590.
- Uslaner, E. (2002). *The Moral Foundations of Trust*, New York: CUP.
- Uslaner, E. (2008). *Corruption, Inequality and the Rule of Law: The Bulging Pocket Makes the Easy Life*, NY: CUP.
- Uslaner E. & M. Brown (2003). 'Inequality, Trust and Civic Engagement', *American Political Research*, 31: 1-28.
- Verba, S., Lehman Schlozman K. & Brady H. (1995). *Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics*, Cambridge: Harvard University Press.